

QO‘QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI
ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIIY FANLAR
SOCIAL STUDIES

ORCID ID: 0009-0002-1923-2138

O‘ZBEK XALQINING ATOQLI FARZANDI NAZIR TO‘RAQULOVNING DAVLAT ARBOBI, PUBLITSIST SIFATIDAGI MEROSIDA TA‘LIM-TARBIYA MASALALARI

Qandov Bahodir Mirzayevich

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

*“Milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi” kafedrasida dotsenti,
falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya: Nazir To‘raqulov nomi boshqa Turkiston arboblari nomi kabi keng tarqalgan emas. Biroq uning stalinchilik qatag‘onlari davrida kesilgan qahramonlik yo‘li eski dunyoni o‘zgartirishga, diplomatik xizmat rivojiga katta hissa qo‘shdi. Bugun, siyosiy qatag‘on qurbonlarini xotirlash kunida birinchi o‘zbek diplomati Nazir To‘raqulov kim bo‘lganligi va u nima bilan mashhur bo‘lganini bayon qilingan. Ushbu maqolada davlat arbobi, publitsist, tilshunos olim, pedagog, mashhur diplomat Nazir To‘raqulovning tarixiy merosida ta‘lim-tarbiya masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada Nazir To‘raqulov ilmiy merosining bugungi Yangilanayotgan O‘zbekiston yoshlari tarbiyasiga ta’siri hamda ijtimoiy hayotidagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: yoshlar, milliy masala, jadid maktabi, ma’naviyat, ma’rifat, mafkura, ta‘lim, tarbiya, ilm, vatanga sadoqat, mehr-oqibatlilik, ma’suliyatlilik, mehnatsevarlik, N.To‘raqulov, yangicha islohotlar.

EDUCATION ISSUES IN THE LEGACY OF NAZIR TURAQULOV, A PROMINENT SON OF THE UZBEK PEOPLE, AS A STATESMAN AND PUBLICIST

Abstract: The name of Nazir Turaqulov is not as widespread as the names of other Turkestan figures. However, his heroic path, which was cut during the Stalinist repressions, made a great contribution to changing the old world and developing the diplomatic service. Today, on the Day of Remembrance of Victims of Political Repression, it is described who the first Uzbek diplomat Nazir Turaqulov was and what he became famous for. This article analyzes the issues of education in the historical legacy of the statesman, publicist, linguist, teacher, famous diplomat Nazir Turaqulov. The article also highlights the impact of Nazir Turaqulov's scientific legacy on the upbringing of the youth of today's Renewing Uzbekistan and its significance in its social life.

Key words: youth, national issue, Jadid school, spirituality, enlightenment, ideology, education, upbringing, science, loyalty to the homeland, kindness, responsibility, hard work, N. Turaqulov, new reforms.

ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В НАСЛЕДИИ НАЗИРА ТОРАКУЛОВА, УЗБЕКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ И ПУБЛИЦИСТА

Аннотация: Имя Назира Торакулова не так распространено, как имена других деятелей Туркестана. Однако его героический путь, пройденный во время сталинских репрессий, внес большой вклад в изменение старого мира и развитие дипломатической службы. Сегодня, в день памяти жертв политических репрессий, рассказали, кем был первый узбекский дипломат Назир Торакулов и чем он прославился. В данной статье анализируются вопросы образования в историческом наследии государственного деятеля, публициста, лингвиста, педагога, известного дипломата Назира Торакулова. Также в статье освещается влияние научного наследия Назира Торакулова на образование современной молодежи модернизирующегося Узбекистана и его значение в их общественной жизни.

Ключевые слова: молодежь, национальный вопрос, современная школа, духовность, просвещение, идеология, образование, образование, наука, верность Родине, доброта, ответственность, трудолюбие, Н. Торакулов, новые реформы.

KIRISH. Bugungi kunda xalqaro hamjamiyatning o‘zaro integratsiyalashuvi jarayonida muayyan mamlakatlarning shakllanish va rivojlanish yo‘li, davlatchilik tarixini o‘rganish, har bir xalqning jahon siësiy taraqqiëtiga qo‘shgan xissasini aniqlash muhim masalalardan biridir. Jahon tarixida bo‘lib o‘tgan mustaqillik uchun kurashlar, ularning yuzaga kelish sabab va omillarini tadqiq etish bugungi kunda ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan har bir suveren davlat o‘zining o‘tmishini, mustaqillik yo‘lidagi murakkab va bahsli voqeliklarini ilmiy jihatdan chuqur tadqiq etishiga zarurat kuchaymoqda. Bu o‘z navbatida har bir millatning yaqin o‘tmishida bo‘lib o‘tgan ozodlik uchun kurashlari tarixini ro‘yi-rost, tanqidiy o‘rganishga qaratilgan maxsus tadqiqotlar olib borish ehtiëjini yuzaga keltiradi.

Jahonning bir qator davlatlari ilmiy markazlari va oliy ta'lim muassasalarida, jumladan, Markaziy Osiyo davlatlari, Turkiya, Rossiya, AQSh va Yevropa davlatlarida XX asr boshlarida Turkistonda yuz bergan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, xususan, Sovet hokimiyatining Rossiya imperiyasidan farq qilmaydigan mustamlakachilik siyosati, mahalliy xalqlarning bolsheviklar tuzumiga qarshi olib borgan qurolli kurashlari masalalari maxsus o‘rganilmoqda. Biroq Turkiston mintaqasida, xususan, mahalliy kadrlar faoliyati va ularning Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy faoliyati hamda ularning mahalliy maanfatlar uchun kurashlari sabablari kabi muammolarni rganish o‘z yechimini kutmoqda. Bu hol ushbu masalani maxsus tadqiq etishni taqozo etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Jahonning turli davlatlari ilmiy markazlari va bir qator oliy ta’lim muassasalarida, shu jumladan, AQSH, Turkiya, Germaniya, Fransiya, Rossiya va boshqa davlatlarda O‘zbekistonning XX asrdagi sovet davri tarixi hamda siyosiy shaxslar faoliyati to‘g‘risida ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Bu izlanishlarda chorak asr davomida Turkistonning birinchi siyosiy rahbari bo‘lgan Turor Risqulov va Nazir To‘raqulovlarning XX asr 20-30-yillarida mamlakatdagi siyosiy jarayonlarda tutgan o‘rni va ijtimoiy faoliyati ham turlicha talqin qilinmoqda. Sovet davlati yuritgan milliy siyosatning salbiy oqibatlari, kadrlar siyosatidagi xatoliklar, “milliy ittifoqdosh sovet respublikalari”da o‘tkazilgan qatag‘on siyosati, kommunistik mafkuraning yakka hukmronligi va uning oqibatlari, Kreml zug‘umiga qaramasdan totalitar tuzum sharoitida faoliyat ko‘rsatgan milliy liderlar hayoti o‘rganilmoqda.

XX asrning 20-yillarida yaratilgan asar mualliflari N. To‘raqulov, T. Risqulov, G. Safarov 1917 – 1924 yillar tarixiy voqealarining bevosita guvohi va ishtirokchisi edilar. 1921 yilda nashr qilingan «Voennaya misl» jurnalining 2-sonida «Darvish» taxallusi ostida Nazir To‘raqulovning «Farg‘ona muammosi» («Ferganskaya problema») nomli maqolasi e‘lon qilingan. Muallif mazkur maqolada shu davrda Farg‘onadagi og‘ir ahvolni tahlil qilar ekan, sovet organlarining oziq-ovqat siyosatini yuritishdagi qo‘pol xatolarini va mahalliy aholining ayanchli taqdirini ko‘rsatib bergan[1, 108-118].

Bu davrda Turkbyuro a‘zosi bo‘lgan G.I. Safarov qalamiga mansub risolada ham Turkistonning iqtisodiy va siyosiy ahvoli, o‘lkada sovet hokimiyatining o‘rnatilishi va uning zo‘ravonlik siyosati, Qo‘qonda tuzilgan «Turkiston muxtoriyati» hukumatining ag‘darib tashlanishi va uning natijasida vodiya boshlanib ketgan qurolli qarshilik harakati haqida muhim ma‘lumotlar beriladi. G.I. Safarov Turkistondagi Oktyabr to‘ntarishini asosan, rus millatiga mansub aholi tomonidan amalga oshirilganligini va mahalliy aholi bu voqealardan mutlaqo chetda bo‘lganligini qayd etgan[2, 184].

Turkiston o‘lkasidagi iqtisodiy masalalarni yoritishda bir guruh mutaxassislar tomonidan tayyorlangan Turkiston Respublikasining xo‘jalik hayoti haqidagi hisobot muhim ahamiyatga ega[3] Unda Turkiston o‘lkasi, shuningdek, Farg‘ona viloyati uezd-shaharlaridagi xalq xo‘jaligi va aholi turmushining ko‘plab sohalariga oid muhim statistik hamda rasmiy ma‘lumotlar keltirilgan.

MUHOKAMA. Nazir To‘raqulovning siyosatchi sifatida shakllanishi 20-asr boshlarining 20-30-yillarida – qiyin, hatto ekstremal davrda, yerning oltidan bir qismida ulkan ijtimoiy tajriba – yangi jamiyat qurilishi sodir bo‘lgan davrda sodir bo‘ldi. O‘rta Osiyo aholisi uchun og‘ir, taqdirli bu davrda N. To‘raqulov Turkistonda katta davlat va partiya lavozimlarida bo‘lgan. Uning o‘z tamoyillariga hech qachon xiyonat qilmagan tashkilotchi va targ‘ibotchi fazilatlarini aynan shu yerda namoyon bo‘ldi. U moslashmadi, balki yorug‘ kelajakka, adolat tantanasiga ishonib, ba‘zan charchab yashab, mehnat qildi.

Davlat arbobi, publitsist, tilshunos olim, mashhur diplomat Nazir To‘raqulov 1892 yil oktyabr oyida Qo‘qon shahrining Kalvak mahallasida yirik paxta savdogari oilasida dunyoga

kelgan. U dastlab eski maktabda, so‘ng “yangi usul” — jadid maktabi hamda rus-tuzem maktabida tahsil olgan. 1913 yili Qo‘qondagi kasb-hunar bilim yurtini tugatib, oliy ta‘limni Moskvada kommersiya institutida davom ettirdi. Biroq 1916 yil Birinchi jahon urushi tufayli uchinchi kursdan boshqa talabalar qatorida G‘arbiy frontga yuborilgan. Aynan shu jarayonda N.To‘raqulov siyosiy kurash maydoniga tortilgandi va inqilobiy kayfiyatdagi talaba va o‘qituvchilar tomonidan Minskda tuzilgan “Erkin dala” maxfiy jamiyatiga a‘zo bo‘ladi[4, 42-46].

Shubhasiz, N.To‘raqulovning siyosiy dunyoqarashi shakllanishida mustamlakachilik zulmi ostida qolgan Turkistonda yuzaga kelgan muammolardan xabardorligi etakchi o‘rin tutgan.

1922 yil oktyabr oyida Nazir To‘raqulov RKP (b) Markaziy Qo‘mitasi ixtiyoriga ko‘ra Moskvaga chaqirib olindi va SSSR xalqlari markaziy nashriyoti (SSSR Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi huzuridagi Tsentroizdat) boshqaruvi raisi etib tayinlandi, u 1928 yil o‘rtalarigacha rahbarlik qilgan. Uning tashkilotchi va jurnalist sifatidagi iste‘dodi aynan shu erda yaqqol namoyon bo‘ldi. U SSSR xalqlarining rus va turkiy tillarida ko‘plab kitoblarga muharrirlik qilgan[5]. Uning so‘zboshilari bilan alohida nashrlar chop etilgan. Mashhur tojik adibi Sadridin Ayniyning Buxoro inqilobi tarixiga bag‘ishlangan “Buxoro inkilobchilari” kitobi Nazir To‘raqulovning katta hajmli so‘zboshisi bilan nashr etilgan bo‘lib, bu erda u masalani chuqur bilgan holda Buxoro voqealariga tarixiy-siyosiy baho berdi.

Doim ilmga intiluvchi shaxs bo‘lgan Nazir To‘raqulov maktab ta‘limi masalalarini ham chetlab o‘ta olmasdi. Uning rahbarlik lavozimlarida ishlagan davrida bu muammo respublika hukumati siyosatida markaziy o‘rinlardan birini egalladi. Bu bir qator ob‘ektiv omillar bilan bog‘liq bo‘lib, ulardan asosiysi Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida aholi o‘rtasida maktab tashabbusining misli ko‘rilmagan yuksalishi bilan ajralib turdi. Respublika va mahalliy hokimiyat organlari aholining boshlang‘ich ta‘limga bo‘lgan ehtiyojini qondirishga, yangi ochilgan maktablarni mutaxassis kadrlar, moliyaviy resurslar va ta‘lim muassasalari faoliyati uchun o‘quv-moddiy sharoitlarni ta‘minlashga amalda ulgurmad. Bu muammolarning barchasi 1925 yilda O‘qituvchilarning I Butunittifoq qurultoyida Nazir To‘raqulovning “Milliy masala va maktab” ma‘ruzasi asosida qabul qilingan rezolyusiyada aks ettirilgan. Mana uning asosiy qoidalari:

“...1. Mavjud milliy madaniy-ma‘rifiy muassasalar tarmog‘ini birlashtirish va uni respublika byudjeti mablag‘lari hisobidan bosqichma-bosqich kengaytirish.

2. Bunday ehtiyojni eng keskin his qilayotgan hududlarda milliy maktablar uchun binolar qurish masalasini kun tartibiga qo‘yish.

3. Ayollar kundalik to‘siqlar tufayli umumta‘lim maktablarida o‘qiy olmaydigan milliy respublikalar va viloyatlarda (O‘rta Osiyo respublikalari, Ozarbayjon) ayollar ta‘limini rivojlantirishga jiddiy e‘tibor qaratish.

4. Xalq o‘qituvchisining faol ishtirokida milliy maktabni targ‘ib qilish bo‘yicha barcha turdagi jamiyatlarni tashkil qilib, xalq ommasining allaqachon kuzatilgan ilm-ma‘rifatga intilishidan Sovet hokimiyatining mahalliy organlari orqali keng foydalanish.

5. Milliy respublikalar, viloyatlar va milliy ozchiliklarning iqtisodiy rivojlanishida g‘oyat katta ahamiyatga ega bo‘lgan maxsus kasb-hunar va qishloq xo‘jaligi maktablarini rivojlantirishga eng jiddiy e‘tibor qaratilsin.

6. SSSRning barcha milliy pedagog kadrlarini ruslar bilan bir qatorda qishloqning ijtimoiy hayotida (o‘quv dasturlari, savodxonlik jamiyatlari, kooperativlar va boshqalar) faol ishtirok etishga chaqiring.

7. Xalq pedagogika texnikumlari va o‘qituvchilar malakasini oshirish institutlarining yangi pedagog kadrlarni tayyorlash bo‘yicha umumiy ishlari bilan bir qatorda har yili va tizimli ravishda mavjud professor-o‘qituvchilarni qayta tayyorlash kurslarini tashkil etish, nafaqat ijtimoiy-siyosiy ta‘lim, balki pedagogik jihatdan ham.

8. Eng yaxshi milliy va ozchilik maktablari va o‘qituvchilarini tizimli ravishda nomzod qilib ko‘rsatish bo‘yicha barcha choralarni ko‘rish; mahalliy matbuotda millatlarni tarbiyalash masalasiga zamonaviy sovet jamoatchiligining dolzarb muammosi xarakterini berish.

9. Markazda va joylarda nashriyot-matbaa ishlarini kuchaytirishga jiddiy e‘tibor qaratib, milliy maktabni darsliklar, kitoblar, o‘quv-metodik qo‘llanmalar, o‘qituvchilarga yo‘l-yo‘riq ko‘rsatuvchi maxsus nashrlar bilan to‘liq ta‘minlash, ulardan foydalanish va rag‘batlantirish uchun barcha choralarni ko‘rib, har bir turdagi milliy kooperativ nashriyot va tashkilotlarning tashabbusi va faoliyati”[6, 26-27].

Shuni ta‘kidlash kerakki, Nazir To‘raqulov marksistik dunyoqarashning sobit tarafdori bo‘lgan holda, shu bilan birga, Sovet hokimiyati o‘rnatilgandan so‘ng, din masalalariga jiddiy qaragan ko‘pchilik rahbarlardan farqli o‘laroq, islom dinining insoniyat tarixiga ta‘siri haqida doimo alohida tushunchaga ega edi. Turkiston Respublikasi MIQ raisi sifatida ishlagan yillari (1921 yil may – 1922 yil iyun) davomida u yangi hukumat va dinning o‘zaro munosabatlarida oqilona murosaga erishish uchun katta ishlarni amalga oshirdi. Turkiston Respublikasining barcha tashkilotlarida dam olish kunini yakshanbadan juma kuniga ko‘chirish to‘g‘risidagi farmonni imzolaganining o‘ziyoq uning fuqarolik jasorati va uzoqni ko‘ra bilishidan dalolat beruvchi choradir.

Bu haqda mashhur qozoq olimi R.Berdiboev shunday deydi: “...Nazir To‘raqulovning aql-zakovati, yuksak fuqaroligi “Din xalqning afyunidir”ni yod olgan mahalliy shahzodalarnikidan ancha balanddir, xalqni ozodlikdan, iymondan, or-nomusdan mahrum qilish uchun orqaga egilgan har qanday dushmandan ham battar...[7, 28].

Yigirmanchi yillar boshida Nazir To‘raqulov Qurbon hayitning uch kunini - musulmonlarning hurmatli bayramini dam olish kuni deb e‘lon qilgan edi. Bu uning ruhiy yuksakligini yana bir bor ko‘rsatadi... Nazir o‘zining «Sharqda dinga qarshi tashviqot masalalari to‘g‘risida» («Kommunistik revolyusiya» jurnali, 1925 yil, 20-son) maqolasida din asoslarini kam biladigan faollarni tanqid qiladi. Jumladan, E.Fyodorovning “O‘rta Osiyoning diniy

yo‘nalishi bo‘yicha” asarini misol tariqasida keltirsak, havodan olingan, yuzaki o‘rganilgan, muammolar mohiyatini ochib bermagan juda ko‘p xulosalar mavjud bo‘lsa, u islom tarixini o‘rganmay turib, hamma narsani biladigan mutaxassis havosi bilan ko‘ksini ura boshlaganlarni masxara qiladi. O‘sha maqolada esa uning: “...Sharqning qoloq mamlakatlarida ilg‘or fikrli mullalar bu mamlakatlar taraqqiyotida ijobiy, hatto ba‘zan inqilobiy rol o‘ynashi o‘z-o‘zidan ma‘lum”[7, 36].

NATIJALAR. Nazir To‘raqulov pedagog va publitsist sifatida Turkistondagi milliy-til qurilishi taqdiridan xavotir olmay qolmasdi. U mahalliy millat tiliga davlat maqomi berilishi, ish yuritishning mahalliy aholi tiliga o‘tkazilishi, milliy maktablar, kitob ishlab chiqarish va ommaviy axborot vositalarining ko‘payishiga ishtiyoq bilan yondashdi. Yangi turkiy alifbo bo‘yicha komissiya raisi sifatida u arab alifbosidan lotin alifbosiga o‘tish zarurligini faol asoslab berdi. Bu boradagi prinsiplarini himoya qilar ekan, u A. Baytursinov, turkolog olimlar Chobanzoda va Agamali o‘g‘li bilan qizg‘in munozaralarga kirishdi. Shu bilan birga, bu muammoni ma‘muriy-buyruqbozlik yo‘li bilan hal qilishni talab qilmadi.

Lotinlashtirish barcha turkiy elatlarga, ularning milliy tuyg‘ulariga, yozma madaniyatiga ta‘sir qilishini bilgan holda, tayyorgarlik davrining asosiy vazifasi tashviqot sabablariga maksimal darajada e‘tibor berish, lotinlashtirishni targ‘ib qiluvchi mahalliy tashkilotlarni kuchaytirish, bir tomondan, yangi turkiy alifboga o‘tishning ilmiy asoslarini ta‘minlash, ikkinchidan.

1926 yil mart oyida Bokuda bo‘lib o‘tgan I Butunittifoq turkologik qurultoyida Nazir Turaqulov shunday ta‘kidlagan edi: “...Avvalo shuni ta‘kidlamoqchimanki, Turkologik qurultoy bu borada butun turk dunyosi uchun nihoyatda ilg‘or inqilobiy haqiqat edi. Bu qurultoyda birorta ham eski arab harfini yoqlab ovoz berilmagani va agar ma‘ruzachilar bu masaladan indamay qochsalar, buni eski arab harfi, degan ma‘noda tushunish kerak edi. Eski arabcha harf tarix tomonidan qoralanadi va bir marta va butunlay rad etiladi.

Keyin men ushbu masalaning hozirgi holatiga o‘tmoqchiman. Sahnada faqat ikkita alifbo raqobatlashmoqda: isloh qilingan yangi arab alifbosi va lotin alifbosi. Amalga oshirilgan islohotning, to‘g‘rirog‘i, arab alifbosida amalga oshirilgan jarrohlik operatsiyasining mohiyati shundan iboratki, turkiy fonemalarda etishmayotgan belgilar sun‘iy ravishda yuqori va pastki belgilar qo‘shib to‘ldiriladi, lekin bu islohot bundan oldin ham bo‘lgan edi. Bu turkiy respublika va viloyatlarning barchasida mohiyatan bir nechta grafika, bir nechta alifbo va bir nechta yozuv tizimi mavjud. Tatar Respublikasida alifbo yoki grafikning bir tizimini, Qozog‘iston Respublikasida boshqasini, Turkmaniston Respublikasida uchinchisini va hokazolarni amalga oshirishga harakat qilmoqdalar. Qozonda, mendan oldingi ma‘ruzachi batafsil aytib berganidek, ular “Bash-harf” deb ataladigan tizimga, boshlang‘ich shakldagi harflar tizimiga e‘tibor qaratishga harakat qilmoqdalar. Aytish kerakki, Tatar Respublikasi hukumati qarori bilan tuzilgan tizim haqiqatda mag‘lub bo‘ldi”[8]

Sovet Sharqi xalqlarining yozma tilini yangilash masalalari ustida amalda ishlagan N. To‘raqulov 1928 yil yanvardagi “Yangi vazifalar” maxsus maqolasida alohida qayd etadi.

“...Shu bilan birga yangi turkiy alifboni joriy etishga Sovet Sharqining keng ommasi va taraqqiyparvar jamoatchiligining munosabati kabi muhim masalani e‘tibordan chetda qoldirib bo‘lmaydi”[5, 136-141].

Shuni ta‘kidlash kerakki, Birinchi Butunittifoq turkiy qurultoyidan boshlab Qozon arabchilari va ularning chet eldagi “do‘stlari” tomonidan ko‘tarilgan hayqiriq (Turkiyadagi tatar oq muhojiratining nutqi) endi tindi. Lotinlashtirish muxoliflari to‘satdan shubha va xavotirga tushib qolgani uchun emas, balki yozma islohotlarning zarurligi va o‘z vaqtida ekanligiga o‘zlari ham ishonch hosil qilganliklari uchun emas, balki jim bo‘lishdi. Arzimaydi. Ko‘rlik va o‘jarlik ularning eng kam fazilatlari tuzilgan va tashkil qiladi. Ular shunchaki jim bo‘lib qoldilar, chunki ularning ommaning aqidaparastligi, “islom madaniyati va Qur‘on alifbosining tarixiy ildizlari” haqidagi barcha bema‘ni bahslari va bashoratlari ommaga nisbatan blef va to‘liq tuhmat bo‘lib chiqdi.

Arabistlarning fikricha, islohotga birinchi urinishdayoq g‘azab bilan hujum qilib, hammani va hamma narsani parchalab tashlashi kerak bo‘lgan Sovet Sharqining ommasi Qozon “payg‘ambarlari”ning faryodlariga kar bo‘lib chiqdi. Osmon tushmadi, er ochilmadi, yangi turkiy alifbo tobora ortib borayotgan sur‘atlar bilan amalga oshirilmoqda. To‘liq “ruhiy milliy” alifbo barcha kerakli “tarixiy ildizlarga” ega bo‘lgan alifbo Qur‘on emas, balki yangi turkiy (lotinlashtirish asosida) alifbosi bo‘lib chiqdi va butunlay zamonaviy, madaniy va texnik asoslarda yangi yozma tilni yaratish imkonini beradi. G‘arbning SHarq xalqlariga bilim va texnologiyasi - bu Sovet Sharqi zamonaviy jamoatchiligining shiori, bizning fikrimizni eski yozma tilni tubdan buzish zarurligiga yo‘naltirgan o‘zadir. Bilim va texnologiyaga chanqoq omma tomonidan seziladi. Masalan, sharqona XX asr madaniyatiga qo‘shilish imkoniyatini beruvchi rus tilini o‘rganish milliy respublika va viloyatlarda hamma joyda davrning eng dolzarb talablaridan biri sifatida ilgari surilayotgani xarakterlidir.

Qanchadan beri boshqacha munosabat mavjud edi, qancha vaqt oldin faqat imtiyozli va xalqning zolim elitasi tomonidan nafratlangan rus tilini o‘rganish quyi tabaqalar tomonidan “o‘zinikidan ketish”, “xiyonat” deb talqin qilingan? Qadimgi rus davlatchiligi, er egalari va kapitalistlarning eski rus madaniyati zulm va ekspluatatsiya, zo‘ravonlik va zulmni olib kelgani va Sharq xalqlari orasida juda mashhur bo‘lganligi aniq. Ayni paytda, hozir tashqaridan hech qanday majburlovsiz rus tilini o‘rganishga ishtiyoq omma orasida kuchayib bormoqda, chunki bu tilni o‘rgangan sharq odamiga zamonaviy madaniyatga, zamonaviy jamoatchilikka qo‘shilish imkoniyatini beradi.

...Ruscha hamma narsa bilan bog‘liq bo‘lgan xurofotlar (til o‘rganish, “ruscha” kiyim kiyish va h.k.) endi tarixdan oldingi hodisaga aylanib bormoqda.

...Ittifoqimiz madaniyati va iqtisodiyotining umumiy yuksalishi bilan unda yashovchi barcha xalqlar o‘rtasidagi aloqalar, mehnat hamkorligi mustahkamlanmoqda. Bu holat SSSR turk-tatarlariga nisbatan ham to‘g‘ri keladi, ular o‘rtasidagi madaniy hamkorlik har tomonlama mamnuniyat bilan qabul qilinishi va to‘xtatilmaligi kerak. SSSR turk-tatarlari o‘rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqa (biz bir-biri bilan hududiy yaqinlik va umumiy bozorlar tufayli

bog‘langanlar haqida gapiramiz; masalan, tatarlar va boshqirdlar, o‘zbeklar, qozoqlar va qirg‘izlar va boshqalar). Bizdan “Yagona turk tili” yordamidan, dialektlari (tili) asosida qolib, bir-birlari bilan muloqot qilish imkonini beradigan shunday moslashuvchan yozuv tizimini yaratishni talab qilmoqda. Ayni paytda, afsuski, bu masala haligacha bizning yangi yozuvimiz tomonidan hal qilinmagan. Turkiy-tatarlarning yangi turkiy alifbolari haligacha bu hayotiy muammoga qoniqarli echim beradigan ilmiy jihatdan ishlab chiqilgan asosda o‘zaro kelishib olinmagan. To‘g‘ri, 1927 yil iyul oyida Bokuda bo‘lib o‘tgan “Yangi turkiy alifbo” Butunittifoq Markaziy Qo‘mitasining birinchi plenumi ana shu alifbolarni birlashtirish belgisi ostida bo‘lib o‘tdi. Lekin, aslida, bu birlashishni mazmunli birlashtirishdan ko‘ra ko‘proq grafik, texnik birlashma sifatida e‘tirof etish kerak”[9, 246-256].

Mazkur davrda sotsial hayotdagi o‘zgarishlar bevosita tilning sohalariga, xususan, terminologiya sohasiga ham o‘z ta‘sirini ko‘rsatdi. Maktab va maorif sohasidagi yangicha islohotlar, xorijiy mamlakatlar bilan savdo aloqalarining rivojlanishi, fan va sanoat sohalaridagi ijobiy siljishlar o‘zbek tili lug‘at fondida yangi so‘z va terminlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi. SHuningdek, bu davrda fan asoslarini, xususan, iqtisod va siyosatdagi yangiliklar bilan tanishishda rus tilining etakchi o‘rin tutishi shu tildagi terminlarning tarjimasini lug‘atlar shaklida berish ehtiyojini keltirib chiqardi. Shunga binoan, ijtimoiy-siyosiy terminlarning maxsus ikki tilli tarjima lug‘atlarini yaratish yo‘lidagi leksikografik ishlar amalga oshirila boshlandi va N. To‘raqulovning “Rus-o‘zbek tilining siyosiy va iqtisodiy lug‘atchasi”[10, 87] bu yo‘nalishdagi dastlabki ish ekanligi bilan xarakterlidir.

Nazir To‘raqulov SSSR Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi huzuridagi Tsentroizdat boshqaruvi raisi sifatidagi faoliyatining yangi Sovet davlatida milliy madaniyatlar rivoji uchun ahamiyatini juda yaxshi tushundi. 1928 yil iyun oyida Tsentroizdatning besh yilligiga bag‘ishlangan yubiley yig‘ilishida uning doimiy rahbari g‘urursiz emas, deb ta’kidladi: “... Tsentroizdat Ittifoqning ko‘p millionli xalqlarini Sovet madaniyati bilan tanishtirish uchun asos yaratdi va o‘zining qisqa muddat ichida boshqa mamlakatlarga to‘liq tanish bo‘lgan kitob ishlab chiqarish bazasini yaratdi. Besh yil davomida u 50 dan ortiq millatlar tillarida o‘quv, ilmiy-ommabop, ijtimoiy-siyosiy, badiiy, qishloq xo‘jaligi va boshqa adabiyotlarni 59.959.713 nusxada nashr etdi. Tsentroizdat nodavriy matbuotni yaratish, mustahkamlash va rivojlantirish bilan bir qatorda milliy davriy nashrlarni yaratish, takomillashtirish va tarqatish masalalariga ham jiddiy e‘tibor beradi. Ayni paytda uning 12 tilda 21 ta davriy nashriyot nashr etayotganini aytish kifoya[11, 349-370].

U Ittifoq xalqlari uchun maxsus ta‘lim bazasini yaratishda - milliy tillarda juda ko‘p ko‘rgazmali qurollar ishlab chiqarishda, ya‘ni qoloq ommani madaniyat bilan tanishtirishning eng jonli va to‘g‘ridan-to‘g‘ri yo‘li sifatida ahamiyati ayniqsa katta bo‘lgan barcha materiallar. Tsentroizdatning butun kitob ishlab chiqarishining eng katta qismini o‘quv adabiyotlari egallagan bo‘lib, bu sohada millatlar uchun ko‘plab chor darsliklari etarli emasligi sababli Ittifoqning turli xalqlari uchun maxsus adabiyotlar yaratish ma‘nosida yangi yo‘l ochishga to‘g‘ri keldi. Tsentroizdat yangi turkiy (lotinlashtirilgan) alifboni keng ommaga tanishtirishda

ham katta rol o‘ynadi. U turkiy-tatar tillarida lotin asosidagi asarlar, darsliklar va boshqa adabiyotlarni nashr etish, shuningdek, Tsentroizdat tomonidan nashr etilayotgan tatar gazeta va jurnallarini lotinlashtirish sohasida ko‘p ishlarni amalga oshirdi.

Nazir To‘raqulovning qisqa, ammo voqea-hodisalarga boy hayotiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, uning yoshligidayoq siyosiy etakchi, atoqli olim va publitsist, iste‘dodli diplomat kabi fazilatlar paydo bo‘lganini tan olish kerak. Uning notinch inqilob davrida kechgan yoshligi oson va bulutsiz kechmadi. Hozirgi tarixiy sharoitda yigitdan mardlik va vazminlik, halollik va odoblilik, tamoyillarga mafkuraviy sodiqlik va diniy bag‘rikenglik, hatto fidoyilikka tayyor bo‘lish talab qilindi. Bu fazilatlar ota xonadonidagi munosib tarbiya, Qo‘qonda va Moskvadagi savdo institutida o‘qiganidan kelib chiqqan. O‘zining ongli hayotining boshida, bo‘lajak diplomat yo‘lida o‘z ishiga fidoyi, el-yurt manfaati yo‘lida xizmat qilishga tayyor insonlarni uchratdi. Birinchi jahon urushi va fuqarolar urushining og‘ir yillarida, Turkistonda sovet hokimiyatining shakllanishi davrida to‘plangan siyosiy kurash tajribasi – bularning barchasi, albatta, taqdir uni yuqori davlat lavozimlariga, so‘ngra diplomatik yo‘lga ko‘targanida keyingi hayoti va kelajakdagi buyuk ishlari uchun bebaho yuk bo‘ldi.

XULOSA. Xulosa qilib aytish mumkinki, Nazir Tyuryaqulovning qisqa, ammo voqea-hodisalarga boy hayot yo‘liga nazar tashlaydigan bo‘lsak, uning yoshlik chog‘laridayoq siyosiy yetakchi, atoqli olim va publitsist, iste‘dodli diplomat sifatida shakllanganligini e‘tirof etish kerak. Uning notinch inqilob davrida kechgan yoshligi oson va bulutsiz o‘tmadi. Hozirgi tarixiy sharoitda yigitdan mardlik va vazminlik, halollik va odoblilik, tamoyillarga mafkuraviy sodiqlik va diniy bag‘rikenglik, hatto fidoyilikka tayyor bo‘lish talab qilindi. Bu fazilatlar ota xonadonidagi munosib tarbiya, Qo‘qonda va Moskvadagi savdo institutida o‘qiganidan kelib chiqqan. U umrining boshida, bo‘lajak diplomat yo‘lida o‘z ishiga fidoyi, yurt va xalq manfaatlariga xizmat qilishga tayyor insonlarni uchratdi. Birinchi jahon urushi va fuqarolar urushining og‘ir yillarida, shuningdek, Turkistonda Sovet hokimiyatining shakllanishi davrida to‘plangan siyosiy kurash tajribasi – bularning barchasi, albatta, keyingi hayot va kelajakdagi buyuk ishlar uchun bebaho yuk bo‘ldi. taqdir uni yuqori davlat mansablariga, keyin esa diplomatik yo‘lga ko‘tardi.

Shuningdek, Nazir To‘raqulovning Yaqin Sharqdagi kelajakdagi muvaffaqiyatli va samarali diplomatik faoliyati uning Markaziy Osiyoda ham, Moskvada ham avvalgi barcha faoliyatiga asoslanadi. O‘zbek xalqining ajoyib farzandi o‘zining serqirra ijodida chuqur bilim va dunyoqarashlar kengligi bilan qurollangan chinakam marifatparvar ekanligini isbotladi. Hayot qiyinchiliklari uni o‘z qobiliyatiga ishonch bag‘ishladi, qalbida mas‘uliyat tuyg‘usini barcha ko‘rinishlarida jasorat uyg‘otdi hamda Vatan manfaatlariga xizmat qilishga tayyorligini singdirdi. Nazir To‘raqulov qisqa davrdagi sermahsul mehnat va ijodiy faoliyati o‘z tadqiqotchilarini kutib turibdi. Ayniqsa, davlat boshqaruvidagi ishtiroki, publitsistik merosi alohida tadqiqot uchun mavzu bo‘la oladi.

FOYDNILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Dervish. Ferganskaya problema // «Voennaya misl». Kniga. – № 2. – Tashkent, 1921. – S. 108-118.
2. Safarov G.I. Kolonialnaya revolyusiya / Opit Turkestana. – Moskva, 1921. – 184 s.
3. Ocherki xozyaystvennoy jizni Turkrespubliki. – Tashkent, 1921.
4. Rajabov Q. Farg‘ona masalasi: muammoga yangicha nigoh (TKP VI s‘ezdi materiallari asosida) // FarDU. Ilmiy xabarlar. 2005, № 2. – B.42-46.
5. Тюрякулов Н. Собрание сочинений в двух томах. Т.2. Статьи, доклады, приложение (отчёты, письма, дневники) (Рус ва қозоқ тилларида). – Алматы: Алаш, 2004. – С. 190-193, 213-215, 219-220, 302-310.
6. Мансуров Т. Полпред Назир Тюрякулов. – Москва: “Молодая гвардия”, 2022. – С. 26-27.
7. Мансуров Т. Познание личности. Полпред СССР Назир Тюрякулов. Тўлғаны тану. – Москва: “Молодая гвардия”, 2004. – С.28.
8. Тюрякулов Н. Собрание сочинений в двух томах. Т.2. Статьи, доклады, приложение (отчёты, письма, дневники) (Рус ва қозоқ тилларида). – Алматы: Алаш, 2004. – С. 190-193, 213-215, 219-220, 302-310. Святослав Рыбас. Таир Мансуров. – Москва: “Молодая гвардия”, 2021. – С. 349-370.
9. Normamatov S. Jadid adiblarining o‘zbek lug‘atchiligi an‘analari rivojidadagi o‘rni // Scientific-methodological electronic journal, O‘zbekistonda xorijiy tillar, 2020, № 3 (32), 246-256.
10. То‘raqulov N. Rus-o‘zbek tilining siyosiy va iqtisodiy lug‘atchasi. – Toshkent: Turkiston jumhuriyatining davlat nashriyoti, 1922. – 87 b.
11. Святослав Рыбас. Таир Мансуров. – Москва: “Молодая гвардия”, 2021. – С. 349-370.
12. Rajabov Q. O‘zbekiston XX asrda. Birinchi jild (1900-1939). – Toshkent: “Fan”, 2024. – B.752.